

Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar'ın Deşt-i Kıpçak Tarihindeki Yeri Ve Ehemmiyeti

Serkan Acar*

(ORCID ID: 0000-0003-1642-9269)

Makale Gönderim Tarihi

17.11.2019

Makale Kabul Tarihi

24.12.2019

Özet

XVIII. yüzyılda Seyyid Mehmed Rıza tarafından telif edilen “Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't Tatar” başlıklı yazma eser bilinen en mufassal Kırım tarihidir. Dili Osmanlı Türkçesidir, üslûbu fevkalâde ağıdalıdır. İsminden de anlaşılacağı üzere yedi büyük Kırım hanının icra-yı saltanatı üzerine inşa olunmuştur. Kırım Hanlığı'nın tarihî coğrafyası, siyasî tarihi, iktisadî yapısı ve kurumları hakkında emsalsiz bilgiler sunmaktadır. Bundan başka, Altın Orda Devleti ve halefleri olan diğer Türk-Tatar hanlıklarına ilişkin muhtasar malumat ihtiva etmektedir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri, Ruslara karşı verdiği mücadele, Lehistan ile yürüttüğü münasebetler ve daha başka konularda da ayrıntılı bilgileri içeren bu değerli kaynak, XIX. yüzyıldan itibaren Rus müsteşriklerin ilgisini çekmiştir. Ayrıca Türkiye'de ve Batılı akademik çevrelerde de eserin önemine vurgu yapılmış fakat tarih yazımında layığıyla istifade edilememiştir. Zikredilen ihmalin haklı ve muteber sebepleri olsa da Deşt-i Kıpçak tarihinin bu seçkin kaynağı daha fazla ilgiyi hak etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Kırım, Moskova, Osmanlı Devleti, Tatarlar.

Significance of *al-Sab'a al-Sayyâr fî Akhbâr Mulûk al-Tatar* in Studies of the Qıpçak Steppes

Abstract

The manuscript *Al-Sab'a al-Sayyâr fî Akhbâr Mulûk al-Tatar* (The Seven Stars about Deeds of Tatar Rulers) compiled by Seyyid Mehmet Rıza in the 18th century is the most detailed history of Crimea then known to us. Its language is Ottoman Turkish and is very redundant and literary. As it can be extracted from the name, the book tells about histories of seven great

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, serkan.acar@ege.edu.tr.

Crimean khans. It includes peerless information about historical geography, political history, economical structure and institutions of the Crimean Khanate. Besides, there are detailed accounts on the Golden Horde and its successor states. Having rich as a source on the relations of the Crimean Khanate with the Ottoman Empire, their struggles with the Russians, Tatar-Polish relations and other concerning topics, this precious book has taken attention of Russian orientalists from the 19th century on. Its significance was underlined in Turkish and Western academic circles, too, but it has not been utilized deservedly in historiography. Though there may be true causes of this negligence, this distinguished source of the history Qipçak steppes in late medieval and early new age deserves more interest.

Keywords: Golden Horde, Crimea, Moscow, Ottoman Empire, Tatars.

Kırım Hanlığı'nın tarihî kaynakları arasında en mühim mevkii işgal eden eser, hiç şüphe yok ki, Seyyid Mehmed Rıza tarafından XVIII. yüzyılın ortalarına doğru telif edilen *Es-Sebü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar* başlıklı yazmadır. Zikrettiğimiz eserin müellif nüshası maalesef günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan diğer Kırım tarihleriyle mukayese edildiğinde söz konusu yazmanın gerek hacim, gerek muhteva, gerekse dil ve üslûp açısından zirveyi temsil etmesinin temel sebebi ise muadilleri arasında benzersiz oluşudur. Sadece Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti tarihini değil Rusya, Ukrayna, Doğu Avrupa ve Kafkasya tarihlerini de yakından ilgilendiren bu eserden şimdiye kadar kâfi derecede istifade edilememiştir. Elbette bunun muhtelif nedenleri vardır fakat en belirgin olanı fevkalâde ağıdalı üslûbundan kaynaklanan kullanım güçlüğüdür.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Seyyid Mehmed Rıza'nın kökeni tartışma konusudur. Bursalı Mehmed Tahir Bey'e göre Amasya'da dünyaya gelmiştir. Ahmet Rifat'ın *Devhatü'n-Nukabâ* başlıklı eserinde Kırım menşei olduğu belirtilmiştir. 1832 yılında bahse konu yazma eserin sadece bir nüshasını esas almak suretiyle matbu hale getirip eski harflerle Kazan şehrinde neşreden ve kısa bir Rusça girizgâh kaleme alan Mirza Aleksandr Kasimoviç Kazımbek ise müellifin Osmanlı Devleti'nde tahsil görmüş bir Türk olduğunu ifade etmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde mufassal bir Kırım tarihi telif eden Rus

tarihçi Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov onun Kırım kökenli olduğunu belirtmiş ve yine Rus Türkolog Arkadiy Pavloviç Grigoryev de müellifi Kırım ile bağlantılı görmüştür. Barbara Kellner-Heinkele ise Seyyid Mehmed Rıza'nın bir Osmanlı âlimi olduğunu söylemiştir¹.

XIX. yüzyılın ilk yarısında zikredilen yazmayı ciddi mânâda ilk kez tetkike başlayan St. Petersburg Şarkiyat Yazmaları Enstitüsü müntesiplerinden Kazımbek'in görüşleri şöyledir: “Üslûbundaki fesahat ve sıhatten dolayı Rıza'nın Türk olduğu ya da en azından Türkiye'de yetiştiği hususunda açıkça hüküm verebiliriz. Düşünce yapısı ve hadiseleri tarafsız anlatışı bunu kanıtlamaktadır”². Smirnov'a göre ise; “Seyyid Mehmed Rıza'yı yakından tanıyanlar ile Kırım-Tatar tarihinin gerçekleri ve bu gerçekleri daha doğru bir şekilde değerlendirerek düşünme zorunluluğu, onun Kırım'da doğup eğitimini burada aldığını göstermektedir. Kökenine gelince, bilginliği ve bağlantıları onun Osmanlı Devleti'nde yüksek bir konuma gelmesini sağlamış olmalıdır, bunun gibi önemli görevlere getirilmek üzere Kırım'dan Türkiye'ye davet edilen başka âlimlerin varlığı da bilinmektedir. İstanbul'daki âlimler cemiyetinin arasında bulunması muhakkak onda muasır Türk edebî zevklerin gelişimine sebebiyet vermiştir”³.

XIX. yüzyılda Kazımbek ve Smirnov gibi müsteşrikler tarafından yapılan tetkikatın tutarlı olduğuna dikkat çeken Neriman Seyityahya da Seyyid Mehmed Rıza'nın Kırımlı olduğunu ve kökeninin Buhara'dan gelen Kırım'ın tanınmış sülalelerinden Afifî soyuna dayandığını ifade

¹ Müellifin kökenine ilişkin son tartışmalara dair ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Yavuz Söylemez, “Kırım Hanlığı Tarihine Müteallik Mühim Bir Kaynak: Es-Sebû's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Edt. Yücel Öztürk, İstanbul 2015, s. 383-386; İlyaz V. Zaytsev, *Krımskaya İstoriografıçeskaya Traditsiya XV-XIX Vekov*, Moskova 2009, s. 97 vd.

² *Asseb-o-Sseyyar ili Sem Planet, Soderjaşçey İstoriyu Krımskih Hanov ot Mengli Girey Hana I-go do Mengli Girey Hana II-go t.e. s 871/1466 po 1150/1737 g. Soçinenie Seyida Muhammeda Rızı, İzdannoye İmperatorskim Kazanskim Universitetom pod Nablyudeniem Mirzı Kazembeka*, Kazan 1832, s. III.

³ V. D. Smirnov, *Krımskoye Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı do Naçala XVIII Veka*, T. I, Moskova 2005, s. 33; Neriman Seyithayha, “Seyyid Muhammed Rıza'nın Kökeni (XVIII. Yüzyıl Mensur Kırım Tarihleri Arasında “Es-Sebû's Seyyâr”ın Yeri Hakkında)”, Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXV/2, İzmir 2010, s. 626-627.

etmiştir. Kırım tarihi ile ilgili edebî bir derleme olan eseri ise Kırım Hanlığı tarihinin Osmanlı edebî zevkleri, dili ve üslûbu çerçevesinde kaleme alınmasından ibarettir. Seyityahya'ya göre bu yazma, büyük bir olasılıkla II. Mengli Giray Han tarafından ısmarlanmıştı ve hanın kendisi de eserin ortak müellifi idi⁴.

Diğer taraftan, XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında telif edilen Kırım tarihlerinin esasen Kırım hanlarının ve tâbilerinin zevklerine uyularak estetik ve pratik ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla yazılan tarih konulu eserlerden müteşekkil olduğunu ileri süren Seyityahya birtakım çıkarımlarda bulunmuştur. Ona göre; “Bu gibi eserlerin yazarları aslen kim olursa olsunlar Kırım divan edebiyatının müellifleri sayılmalıdır”⁵. İsmi zikrettiğimiz bu değerli araştırmacının “XV-XVIII. Yüzyıl Mensur Kırım Tatar Tarihlerinin Teşekkülü ve İnkişafı” (Становление и Развитие Крымскотатарской Исторической Прозы XV-XVIII Веков) başlıklı bir tez kaleme aldığı ve bazı mühim sonuçlara ulaştığı malûmdur. Ancak eserin dil ve üslûp özellikleri açısından sair Kırım tarihlerine benzemediği açıktır. Dolayısıyla bu yazmayı muadilleri addedilen diğer Kırım tarihleriyle aynı kefeye koymak doğru değildir. Hâl böyle olunca yazarın tamamen sübjektif yorumunun umuma teşmil edilmemesi gerekir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi müellif nüshası günümüze ulaşmayan *Es-Sebü's-Seyyâr* 1737 ilâ 1747 tarihleri arasında yazılmıştır⁶. “Tatar Mülkünün Yedi Yıldızından Haberler” şeklinde Türkçeye tercüme edebileceğimiz esere neden böyle bir başlık verildiği önceleri izah edilememişse de hâlihazırda konu açıklığa kavuşturulmuştur. Nitekim 2013 yılında kaleme aldığımız bir yazıda şu teklifi ileri sürmüştük: “Altı Kırım hanının icra-yı saltanatı ile bir veliaht sultanın faaliyetleri üzerine inşa olunan eser, bahis mevzuu kurgusundan mülhem “Es-Sebü's Seyyâr” (Yedi Yıldız) tesmiye olunmuştur. Nitekim bu dönemde Osmanlı kültür dairesindeki kalem ehli astrolojiye ilgi duyuyor ve gök

⁴ Neriman Seyithayha, a.g.m., s. 632-633.

⁵ Neriman Seyityahya, “13.-18. Yüzyıllarda Kırım Tatar Tarih Nesri”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı IV*, Edt. Fikret Türkmen-Gürer Gülsevin, Ankara 2007, s. 1869.

⁶ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov 1737, Neriman Seyityahya 1744, Yavuz Söylemez ise 1744-1747 yılları arasında telif edildiğini belirtir.

cisimleriyle meşgul olmayı entelektüel bir uğraş addediyordu. Hülâsa eserin başlığındaki “Es-Sebü's Seyyâr”dan kasıt Ülker Yıldızı (Arapçası: Süreyya, Farsçası: Pervin, Latincesi: Pleiades, Rusçası: Pleyadı, Çincesi: Mao) idi. Bu yıldız takımı dünyaya olan yakınlığı ve ihtişamlı görüntüsünden ötürü birçok milletin mitolojisine konu olduğu gibi bir motif olarak hem şark hem de garp edebiyatında sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin XVI. yüzyılda Fransa'da yedi şairden oluşan bir şair topluluğunun adı da “La Pléiade” idi. Yedi yıldızdan müteşekkil Ülker Yıldız Takımı'nın çıplak gözle ancak altı tanesi görülebilmekte, teleskopla bakıldığında ise yedincisi de gözlemlenebilmektedir. Bize göre buradaki altı yıldız altı Kırım hanını teleskopla gözlemlenen yedincisi ise hiçbir zaman cülus edemeyen veliaht sultanı imlemektedir. Yerin haberinin gökten geldiğine ilişkin inancın hâlâ kaybolmadığı dönemlerde astroloji hakkında muazzam bilgisi olduğu anlaşılan Seyyid Mehmed Rıza'nın ince zevkli kimselere münhasır bu alegorik başlığı sembolizmin kutbu olsa gerektir⁷.

Filhakika eser titiz bir şekilde incelendiğinde “yedi nefer hân-ı zi-şân” şeklinde nitelenen altı Kırım hanı ile veliaht sultan Mübarek Giray'a müellif tarafından hususi ihtimam gösterildiğine şahit olunmaktadır. Mevcut nüshalarda isimleri ekseriyetle kırmızı mürekkeple yazılan bu Kırım hanları; I. Mengli Giray, I. Sahib Giray, I. Devlet Giray, I. Bahadır Giray, I. Selim Giray ve II. Mengli Giray'dır⁸. Eserde sadece bu altı hanın nesebinin verilmiş olması da teklifimizi güçlendiren başka bir delildir. Bununla birlikte bu altı han dışında yedinci hanın kim olduğuna dair açık bir alâmet yoktur⁹.

⁷ Serkan Acar, “İlyâ V. Zaytsev, Krımskaya İstoriografiçeskaya Traditsiya XV-XIX Vekov”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 37, ilkbahar 2013, s. 217-218.

⁸ Yavuz Söylemez, a.g.m., s. 388-389.

⁹ Esasen mevcut nüshalarda kırmızı mürekkeple yazılan hanların sayıları farklılık arz etmektedir. Bir kısmında beş bir kısmında ise dört hanın ismi imlenmiştir. Tespit edebildiklerimiz şöyledir:

1- Hamidiye Nüshası: I. Sahib Giray, I. Devlet Giray, I. Bahadır Giray, I. Selim Giray.

2- Ragıp Paşa Nüshası: I. Sahib Giray, I. Devlet Giray, I. Bahadır Giray, I. Selim Giray, II. Mengli Giray.

3- Reşid Efendi Nüshası: I. Sahib Giray, I. Devlet Giray, I. Bahadır Giray, I. Selim Giray, II. Mengli Giray.

4- Topkapı Nüshası: I. Sahib Giray, I. Devlet Giray, I. Bahadır Giray, I. Selim Giray.

Rus tarihçi İlya V. Zaytsev *Es-Sebü's-Seyyâr*'ın toplam yedi yazma nüshasının günümüze ulaştığını; bunlardan dördünün İstanbul'da, ikisinin St. Petersburg'da birinin de Kahire'de olduğunu ileri sürmüştür¹⁰. Ancak bu bilgi doğru değildir. Çünkü St. Petersburg'da iki değil üç nüsha mevcuttur. Bunlardan ikisi "Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Yazmaları Enstitüsü" (Институт Восточных Рукописей РАН) kütüphanesinde D 216 ve B 756 numaralarda mahfuzdur. Üçüncüsü ise "St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi" (Восточный Факультет СПбГУ) kütüphanesinde Kırım Hanlığı ile ilgili eserlerin bulunduğu kısımda 76 erişim numarasıyla kayıtlıdır¹¹.

Seyyid Mehmed Rıza eserini yazarken Türkçe, Farsça ve Arapça eserlerden istifade etmiştir. Kullandığı kaynakların toplu bir listesini vermemiş olsa da metin içerisinde bazı müelliflere ve eserlerine atıf yapmıştır. Osmanlı Türkçesi ile telif edilen eserlerden *Tarih-i Nişancı*, *Naima Tarihi* ve *Selimnâme*'yi kullandığına ilişkin açık deliller mevcuttur. Erken dönem Türk tarihini ve Türklerin kökenini anlatırken *Camiü't-Tevarih*, *Ravzatü's-Safa* ve *Tarih-i Vassaf* gibi Farsça kaynaklardan istifade etmiş ve yine Osmanlı sultanları ile Kırım hanlarının İran'a karşı düzenledikleri seferlerle ilgili malûmatı da *Tarih-i Âlemârâ-yı Abbâsî*'den almıştır. Bundan başka Arapça eserlerden

5- St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Nüshası: I. Sahib Giray, I. Devlet Giray, I. Bahadır Giray, I. Selim Giray.

6- St. Petersburg Şarkiyat Yazmaları Enstitüsü Nüshası 1: 2014 yılının Şubat ayında St. Petersburg'da bu nüshadan istifade ettiysek de yeniden görme fırsatımız olmadı.

7- St. Petersburg Şarkiyat Yazmaları Enstitüsü Nüshası 2: Aynı şekilde daha önce incelediğimiz bu nüshadan da tekrar istifade edemedik.

8- Kahire Nüshası: Elimizde sadece siyah beyaz fotokopisi bulunduğu için yazma nüshada hangi hanların isminin kırmızı mürekkeple yazıldığını tespit edemedik.

Hâl böyle iken, ulaşabildiğimiz mevcut nüshaların tamamında altı hanın nesebi verilmiş ve I. Devlet Giray'ın babası olup hiçbir zaman cülus edemeyen Mübarek Giray da tüm yazmalarda şecereye dâhil edilmiştir. İlya V. Zaytsev telif etmiş olduğu eserde (s. 105) yukarıda ismi zikredilen altı hana ek olarak II. Gazi Giray'ı yedinci han olarak sunmuşsa da bu hanın ismi bizim ulaşabildiğimiz hiçbir nüshada kırmızı mürekkeple yazılmadığı gibi şeceresi de verilmemiştir. Dolayısıyla bu sonuncuyu "yedi nefer hân-ı zi-şân" addedilen gruba dâhil etmek mümkün değildir.

¹⁰ İlya V. Zaytsev, a.g.e., s. 107-113.

¹¹ Mevcut nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Yavuz Söylemez, a.g.m., s. 395-397.

Takvim-i Buldan zikredilmiş ve Hayrzâde, Karakurtlu Abdülveli Efendi ve Mesud Efendi gibi Kırimlı muharrirlerin isimleri anılmıştır¹².

Müellif eserini inşa ederken sadece bu kaynaklardan faydalanmamış, isimlerini bilmediğimiz bazı Osmanlı ve Kırim tarihçilerinden de istifade etmiştir. Filhakika eserinde kullandığı “bazı müverrihin” ifadesiyle bu hakikat vurgulanmıştır. Ayrıca Smirnov, Kaysunizâde Mehmed Nidaî nam-ı diğeri Remmal Hoca tarafından yazılan *Tarih-i Sahib Giray Han* başlıklı meşhur eserin Seyyid Mehmed Rıza tarafından görülmediğini ve müellifin meçhulü olduğunu iddia etmişse de bu malûmatın doğru olmadığı anlaşılıyor. Öte yandan, Doğu Türkleri tarafından telif edilen bazı eserlerin Osmanlı kütüphanelerine geldiği ve bunların İstanbul'daki müellifler tarafından kullanıldığı biliniyor. Bunlardan biri de Reşidüddin Fazlullah tarafından telif edilen *Şu'ab-i Pencgâne* (Beş Milletin Şeceresi) isimli eser idi ki, muhtemelen Seyyid Mehmed Rıza tarafından görülmüştü¹³.

Es-Sebü's-Seyyâr'ın muhteviyatı ve taşıdığı ehemmiyet hakkında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin eseri ilk kez neşreden Kazımbek, başlangıç safhasında edebî değerine övgüler yağdırmış fakat muhteva yönünden çok değerli olmadığını belirtmiş ve Seyyid Mehmed Rıza'yı Kırim'da vuku bulan bazı ehemmiyetsiz hadiseler üzerinde daha detaylı durmakla suçlamıştır¹⁴.

1876 yılında “Kırim Tatarlarının Tarihî Mukadderatı” başlıklı bir makale kaleme alan Feoktist Avraamoviç Hartahay ise galiba esere tam nüfuz edemeden, biraz da Kazımbek'in tesirinde kalarak şu

¹² İlya V. Zaytsev, a.g.e., s. 113-127; Yavuz Söylemez, a.g.m., s. 390-393.

¹³ Bu eseri inceleyen Zeki Velidî Togan'a göre; *Şu'ab-i Pencgâne* Arap, Türk, Benî İsrail, Frenk ve Çinlilerin hâkim sülalelerinin şecerelerini, Türk ve Moğol hanlarının aile fertlerini, büyük memurlarını, ordu mevcudunu gösteren bir eserdir. Timurlular devrinde yazılan *Muizzü'l-Ensâb*'a esas teşkil ettiği görülen ve aslında Moğolca telif edildiği anlaşılan bu eserin yegâne nüshası Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi 2937 numarada bulunmaktadır. Bazen *Camiü't-Tevarih*'te bulunmayan malûmatı da ihtiva eden eserin bu nüshası Altın Orda'dan gelmiştir. *Şu'ab-i Pencgâne*'nin bir kısmı *Favâid-i Sultaniye*'nin Nuruosmaniye Kütüphanesi (nr. 3415) nüshasında bulunmaktadır. Bkz. Zeki Velidî Togan, “Reşidüddin Tabib”, *İA*, C. IX, s. 710; aynı müellif, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 2019, s. 536-537.

¹⁴ V. D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırim Hanlığı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2016, s. 25.

saptamalarda bulunmuştur: “Tarihî bir kaynak olarak Seyyid Mehmed Rıza’nın külliyyatı üstün bir mevkie sahiptir. Müellif XVIII. yüzyılın sonlarında yaşamıştır. Onun umumi mahiyetteki Kırım tarihi hadiselerin titiz bir surette anlatılması hasebiyle oldukça farklıdır. Filvaki efsanelere ve hikâyelere değil kaynaklara istinaden yazılmış ve kronolojik bütünlüğe her daim özen gösterilmiştir. Müellif tüm dikkatini vakalara çevirmiş, yedi hanın icra-yı saltanatını esas almış ve bundan dolayı külliyyatına *Es-Sebü’s-Seyyâr* yani *Yedi Yıldız* adını vermiştir. Seyyid Mehmed Rıza, Giray Hanedanı’nın Kırım yurdunda hüküm sürdüğü devri tasvir etmiş fakat nedendir bilinmez, anlatısına Mengli Giray ile başlamış ve onun babası, bütün Girayların atası Hacı Devlet Giray’ı esere dâhil etmemiştir. Rıza’nın külliyyatında pek çok manzumedden yapılan çok sayıdaki iktibastan başka askerî hadiseler ile hanların dâhilî işleri de betimlenmiştir. Şark müelliflerinin adetleri gereği o da eserine dünyanın yaratılışı ile başlamış ve kendi zamanına kadar gelen meşhur hükümdarlar hakkında teferruat sunmuştur. Bütün şark müellifleri gibi onun anlatımı da tekdüze, sıkıcı ve usanç vericidir. Müellifin tarihten anladığı şey ahalisini mutlak surette boyunduruğu altına alan hükümdarların hayatları ve eylemleridir. Bizatihi halkın tarihi ise hükümdarların tercüme-i hallerinin bir alt şubesidir... Kırım Tatarlarının millî tarihçisi halkın yaşantısını, devlet kurumlarını ve toplum yapısını ayrıntılı biçimde tasvir etme eğiliminde değildir”¹⁵.

Eserini Kazımbek ve Hartahay’dan sonra telif eden Smirnov tenkit oklarını haklı olarak her iki tarihçiye de yöneltmiş ve *Es-Sebü’s-Seyyâr*’ın gerek muhtevasının zenginliği gerekse farklı konuları içermesi bakımından bütün Kırım tarihlerinden daha üstün olduğunu belirtmiştir. Hartahay’ın yazma esere tam nüfuz edemediğini zira söylenenin aksine Seyyid Mehmed Rıza’nın efsane ve sözlü anlatımlara da yer verdiğini ve yine Hacı Giray Han’ı görmezden gelmediğini ispat eden Smirnov bahse konu tenkitlerin orijinallikten yoksun olduğunu belirtmiş ve yarı yeterli münekkidin “eserle bizzat tanışmadığını” ileri sürmüştür¹⁶.

¹⁵ Feoktist Avraamoviç Hartahay, “İstoričeskaya Sudba Krimskih Tatar”, *Vestnik Yevropı*, Tom II, St. Petersburg, İyun 1867, s. 159.

¹⁶ V. D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, s. 25-26.

İncelediğimiz yazmanın Deşt-i Kıpçak tarihi açısından önemine ve muhteviyatına gelince; müellifin bir tevazu numunesi olarak “mecnûa-i perişan-güftar” sözleriyle tarif ve tavsif ettiği eseri dünyanın yaratılışı, Nuh Tufanı ve Yafes ile Oğuz Han anlatılarıyla başlar. Yine girizgâh kısmında “Mülûk-i Etrak ve Tatar” suretinde imlediği Avrasya bozkırlarında yaşayan çok sayıdaki Türk ve Moğol boyunun adlarını zikreder. Az bilinen veya bilinmeyen bu etnonimlerin başka kaynaklarda geçen boy ve kavim adlarıyla eşleştirilmesi henüz tamamlanmamış mühim bir mesele olarak durmaktadır.

Osmanlı Devleti bünyesinde telif edilen tarihî ve edebî eserlerde Deşt-i Kıpçak ve Türkistan sahasının İslam öncesi devirlerine yapılan atıfların kısıtlı olduğu gerçeğinden hareket edilirse, Seyyid Mehmed Rıza'nın Ergenekon'dan başlayarak Uygurlar, Oğuzlar, Kıpçaklar, Karluklar, Oğurlar, Halaçlar ve Ağaçeriler (v. 10b) hakkında bilgiler sunması dikkate değer bir durumdur. Akabinde Cengiz Han evladı, dört ulus, Timur-Toktamış mücadelesi ve hassaten Ak Obalı (Ak Orda)-Gök Obalı (Gök Orda) mücadelesine temas etmesi müellifin bozkır tarihinin meselelerine vukufiyetini ve dahi XVIII. yüzyılda bile varlığını sürdüren Oğuz Han-Cengiz Han ananesine sadakatini göstermektedir.

Eserde erken dönem Türk ve Moğol tarihine ilişkin verilen bilgilerden sonra, otuz beşinci varaktan itibaren, Hacı Giray Han'ın nesebi, faaliyetleri, Altın Orda Devleti'nin sonu, Kırım Hanlığı'nın kuruluşu ve Mengli Giray ile Nur Devlet mücadelesi anlatılmıştır. Kefe'nin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi ise hayırlı bir iş ve hatta sultanın ihsan-ı şahanesi olarak sunulmuştur. Seyyid Mehmed Rıza'nın Osmanlı-Kırım münasebetlerine ilişkin çıkarımlarında bariz bir biçimde İstanbul'dan yana tavır takınması elbette bir Osmanlı memuru olmasıyla doğrudan ilgilidir.

Kırım kabile aristokrasisi (dört nefer karaçu) ve han ile ilişkileri, Efrenc ve Acem diyarından gelen tacirler, Kırım'ın tarihî coğrafyası, bölgedeki suyolları ağları, Sultan Bâyezid'in Kili ve Akkirman seferleri, Yavuz Sultan Selim'in Kırım'a geçişi ve Mehmed Giray Han ile yaşadığı sorunlar etraflı biçimde anlatılmıştır. Ancak eserde Altın Orda'nın diğer halefleri olan Kazan ve Astarhan gibi hanlıklara dair verilen bilgiler son derece kısıtlıdır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, kullanım zorluğundan dolayı araştırmacılar tarafından henüz hakkıyla incelenemeyen *Es-Sebü's-Seyyâr*'da geçen bazı şahıs adlarını Rus yıllıkları ve arşiv belgeleriyle karşılaştırıp bu tarihî simaları eşleştirmek mümkün gözükmemektedir. Örneğin, Seyyid Mehmed Rıza'nın "Şeremed" adıyla andığı ve "şîr-i merd"¹⁷ suretinde etimolojisini yaptığı ismin, esasen 1555 yılının Haziran ayında vukua gelen olaylar anlatılırken Rus yıllıklarında adı geçen Boyar İvan Vasilyeviç Şeremetev olduğu anlaşılıyor¹⁸.

Devlet Giray Han zamanında hayata geçirilmek istenen Don-Volga Kanalı Projesi, 1571 Kırım Seferi ve Moskovalılardan alınan "tiş/tiyiş" vergisi ile Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya seferine de temas edilmiş; ayrıca Nogaylar, Çerkezler, Kumuklar, Abazalar, Kabartaylar, Lipka Tatarları ve Bucak Tatarları hakkında bilgiler sunulmuştur. Bütün bu tarihî vakalar belirli bir olay örgüsü içerisinde aktarılırken, hadiselerle illiyet bağı bulunan son derece etkileyici Türkçe, Arapça, Farsça gazeller ile aforizmalar da esere ayrı bir hava katmıştır. Fars edebiyatına ve Firdevsî'nin Şahnâme'sine yapılan atıfların yanı sıra teşbih ve telmihlere de sıklıkla yer verilmiştir.

Bunlardan başka, Rodos'a sürgüne gönderilen Kırım hanlarıyla birlikte Kırım'da yaşayan şeyhler, mürşitler, tarikat ehli ve tekkeler hakkında bilgiler barındıran *Es-Sebü's-Seyyâr* Kırım Hanlığı'nda devlet mekanizmasının işleyişi, organizasyonu ve ahalisinin gelenek-göreneklere ile inanç dünyaları hakkında pek değerli malumat ihtiva eder.

Seyyid Mehmed Rıza özellikle hanlıkta Osmanlı hâkimiyetinin gevşediği dönemlerde kadim Kırım geleneklerinin savunucusu addedilen Murad Giray Han (1678-1683) ile onun takip ettiği siyaseti şiddetle eleştirmiştir. Öyle ki, Kırım hanını "nizam-ı Kırım'a halel vermekle" suçlamış ve hatta onu tekfir etmiştir: "Murad Giray merhûm

¹⁷ Kayıtlar şöyledir: "...şîr-i merdden galat Şeremed lakabıyla iştihâr bulan la'în-i bî-dîn toksan binden mütecâviz ihvân-ı şeyâtîne ser-leşker ve nâr-ı hub-â-hub-ı kumâme-i 'akab-gîrî ile şerer-pâş-ı mufârik-ı muvahhidîn olıcak..." (v. 50 b).

¹⁸ "(1555) Того же году, месяца июня, послалъ государь на стада на Крымские воеводъ въ Мамаилусь: въ болшемъ полку боярина Ивана Васильевича Шереметева...", Вкз. *PSRL XIII, Letopisniy Sbornik imenuemyy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu*, Moskova 2000, s. 256.

egerçi hengâm-ı mest ü sahvında edâ-yı salât-ı hamseye ihtimâm iderdi. Lâkin 'ilm ü ma'rifetden behre-dâr olmayup mâ'il-i 'ayş u tarab ve lâ'ubâlî-meşreb olmağla rüsûm-ı bâtile-i Cengiziyye icrâsıyla iftihâr husûsâ ber-mazmûn; *Ey gönül, zeki ve âlimlerin nüktesi ile bu muammanın sırrına varamazsın. Buradaki cennet içkisini andıran mey ile yetin, zira cennete gidip gidemeyeceğini bilemezsin* mazmûn-ı bâtil ve mefhûm-ı muhâlifiyle amel itmiş idi" (v. 94a).

Sonuç olarak, başta Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti ve Rusya olmak üzere, Ukrayna tarihi ve Kazaklardan Türkistan ve Akdeniz dünyasına varıncaya kadar pek çok konuda değerli bilgiler ihtiva eden *Es-Sebû's-Seyyâr* fevkalâde ehemmiyeti haiz bir kaynak eserdir. Daha önce zikrettiğimiz meşhur tarihçi Smirnov tarafından XIX. yüzyılda kaleme alınan Kırım Hanlığı tarihi de büyük ölçüde bu eser üzerine inşa olunmuştur. Bahse konu kitaptaki kronolojik dizgi ve olay örgüsü de iddiamızı alenen desteklemektedir. Öte yandan, Smirnov'un telif ettiği kitap sayesinde Rus araştırmacıların, dolaylı da olsa, Seyyid Mehmed Rıza'nın eserini Türk tarihçilerden daha yoğun bir şekilde kullandıklarını söylemek de abartı olmayacaktır.

Kaynakça

Acar, Serkan, "İlya V. Zaytsev, Krımskaya İstoriografiçeskaya Traditsiya XV-XIX Vekov", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 37, İlbahar 2013, s. 215-218.

Asseb-o-Sseyyar ili Sem Planet, Soderjaşçey İstoriyu Krımskih Hanov ot Mengli Girey Hana I-go do Mengli Girey Hana II-go t.e. s 871/1466 po 1150/1737 g. Soçinenie Seyida Muhammeda Rizı, İzdannoye İmperatorskim Kazanskim Universitetom pod Nablyudeniem Mirzı Kazembeka, Kazan 1832.

Hartahay, Feoktist Avraamoviç, "İstoriçeskaya Sudba Krımskih Tatar", *Vestnik Yevropı*, Tom II, St. Petersburg, İyun 1867, s. 140-174.

PSRL XIII, Letopisnyı Sbornik İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu, Moskova 2000.

Seyityahya, Neriman, "13.-18. Yüzyıllarda Kırım Tatar Tarih Nesri", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı IV*, Edt. Fikret Türkmen-Gürer Gülsevin, Ankara 2007, s. 1869-1873.

Seyityahya, Neriman, "Seyyid Muhammed Rıza'nın Kökeni (XVIII. Yüzyıl Mensur Kırım Tarihleri Arasında "Es-Sebü's Seyyâr"ın Yeri Hakkında)", Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXV/2, İzmir 2010, s. 625-636.

Smirnov, Vasiliy D., *Krımskoye Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı do Naçala XVIII Veka*, T. I, Moskova 2005. (Türkçe çevirisi: *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2016).

Söylemez, Yavuz, "Kırım Hanlığı Tarihine Müteallik Mühim Bir Kaynak: Es-Sebü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Edt. Yücel Öztürk, İstanbul 2015, s. 381-399.

Söylemez, Yavuz, *Es-Sebü's-Seyyâr Fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2016.

Togan, Zeki Velidî, "Reşidüddin Tabib", *İA*, C. IX, s. 710.

Togan, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 2019.

Zaytsev, İlya V., *Krımskaya İstoriografiçeskaya Traditsiya XV-XIX Vekov*, Moskova 2009.